

Asociace spisovatelů: Sjezd spisovatelů 2022

Alena Wagnerová: České kulturní elity dříve a nyní

Patří ke strategii po politických převratech nastupujících nových představitelů moci se negativně vymezovat vůči minulému či poraženému politickému systému. Česká a slovenská společnost takovou zásadní změnu paradigmatu prožila ve dvacátém století třikrát, v roce 1918, 1948 a 1989 a to v různých podobách.

I když převrat a vznik Československé republiky v roce 1918 znamenal hluboký historický, politický i společenský předěl, proběhl v podstatě bez radikálního vymezování se vůči zhroutené monarchii. Společnost i politika tuto minulost nechaly spíš za sebou, a soustředily se na budování nového demokratického státu. Také na dosavadním společenském postavení českých kulturních elit se tímto převratem nic nezměnilo, do jisté míry ale postihl kulturní elity německojazyčné.

V tomto ohledu byly únor 1948 a listopad 1989 převraty probíhajícími s daleko větší razancí a důsledky pro českou společnost a její kulturní elity.

Komunistická strana se po uchopení moci v únoru 1948, při zásadním odmítnutí všeho, co souviselo s ``buržoazní`` první republikou, nicméně snažila navázat, hlavně si ale přivlastnit to, co označovala za pokrokový odkaz českých dějin a kultury, jež se měl teď socialistickou revolucí naplnit. Tím se zároveň prohlásila za jeho dědičku a naplňovatelku, čímž nedošlo k naprostému přerušení kulturní kontinuity, jak se dalo očekávat, ale zůstala zachována určitá historická linie, na niž bylo možné podle politické situace postupně navazovat. Nešlo také zcela přehlédnout, že za okupace hrála česká kultura a její elity významnou roli pro zachování národa.

Nejradikálnější změnu paradigmatu v moderních dějinách našeho státu, která se hluboce dotkla právě kontinuity české kultury, ale československá společnost zažila po sametové revoluci roku 1989. To může na první pohled překvapit, protože tímto převratem mělo jít o návrat demokracie a svobody; v očekávání části starší generace, snad v podobě první republiky, nebo dokonce pražského jara.

Nastupující nové pravicové a neoliberálně orientované mocenské elity v čele s ekonomem Václavem Klausem svým totálním antikomunismem ale radikálně takřkajíc ``vyřízly,`` z dějin vyloučily posledních čtyřicet let existence Československé republiky. Paušálním odsouzením a odmítnutím všeho, co se během této doby událo, jako kdyby v ujařmení ideologie, - ``té drsné slupky na života jádro`` (Hölderlin) - neexistoval ani žádný žitý svět, se tu vytvořila odmítavá představa o čtyřiceti letech stalinismu bez jakýchkoliv proměn a vývoje. ``Vyříznut`` byl, tímto způsobem výkladu dějin, 20. sjezd komunistické strany Sovětského svazu v roce 1956 iniciující proces destalinizace, vedoucí v širokou mezinárodní diskusi o humanizaci marxismu a ústící v sovětskými tanky přejetém a tím nedokončeném pokusu pražského jara o demokratický socialismus, s následujícími dvaceti lety hluboké psychické deprivace národa

normalizací. Nechme na tomto místě stranou, že tímto zásahem tanků Sovětský svaz udělal první krok k podkopání své vlastní moci. Stalo se to zřejmým v sedmdesátých letech krizí komunistických stran západní Evropy, které začínaly planět a postupně ztrácet svůj dosavadní značný politický význam v parlamentech. Bezděčně tím byla uvolněna i cesta pro napřed nenápadný celosvětový nástup neoliberalismu.

Rigidní antikomunismus se stal v České republice závazným mainstreamem devadesátých let a postihl všechny oblasti života, nejen politiku a ekonomiku, ale i historiografii, umění a vědu. Odmítavou levicovou nálepku dostala i sociální politika. A tu nese dodnes.

Antikomunismus ale znamenal především proluku v historické paměti a tradici. Byla to ale i otázka generační. Ekonomové soustředění kolem Václava Klause, narození mezi lety 1940 - 1960, kteří vyrůstali nebo dozrávali za normalizace byli její bezperspektivností a etickým nihilismem jako generace zasažení nejhluběji. Podobně zažitou dobu si v sobě například nesla i v devadesátých letech nastupující generace feministických teoretiček, které reálný socialismus normalizace podobně zažily jako formu společenského úpadku. A tuto svou dílčí generační zkušenost pak rozšířily na celé období socialismu. Některé polistopadové genderové studie tak – bohužel - představují zajímavý příklad pro toto vylučování minulosti v rámci paušálního antikomunismu. Že existoval marxistický model rovnoprávnosti muže a ženy, na jehož základě se postavení ženy během období státního socialismu vyvíjelo, se samozřejmě do antikomunistického narativu nehodilo a bylo proto jednoduše ignorováno.

Ve svých důsledcích to znamenalo ztrátu historické kontinuity, která se například studiem západního feminismu projevila údivem nad tím, jak je možné, že postavení ženy za socialismu bylo lepší než za kapitalismu.

Antikomunismus s nímž se ekonomové kolem Václava Klause přihlásili ke slovu měl ale své důvody: Stal se, vzhledem k nedostatku alternativ, politickým programem pravice. Antikomunismem se ovšem očišťovali i příslušníci normalizačních politických a správních struktur, jejich rodiny a potomci. Stačí se rozhlédnout jakého původu je značná část nových českých oligarchů.

V neposlední řadě ale radikální antikomunismus a dvacetileté údobí nihilismu normalizace ulehčily nakonec i akceptování neoliberální ideologie společnosti.

Nenabízelo se také nic jiného než Fukušimův tzv. konec dějin. A oázy utopie, jak říká Habermas, tak vyschly a začala se šířit poušť banality a bezradnosti v níž žijeme dodnes. Utopie přitom znamená vždycky i naději. Ale i ta nám chybí.

Antikomunismus byl v devadesátých letech důležitý i proto, že neoliberalismus (na rozdíl od marxismu) neměl v české společnosti žádné zakotvení ani v intelektuálních kruzích s výjimkou skupiny ekonomů. A klasický liberalismus byl u nás bez hluboké tradice. Zastupovali jej jednotlivé osobnosti ale nestal se nikdy hnutím. Na rozdíl od roku 1948 nebo pražského

jara nebylo nač navázat. Antikomunismus spolu s neoliberalní ideologií tržního hospodářství přinesenou ze zahraničí, znamenal přerušeni tradic, ztrátu historické kontinuity. A česká společnost se antikomunismem odcizila sobě samé, své historii a nekriticky začala přejímat to, co se považuje za nové. Zajímavé v tomto ohledu je, že zatímco Havel mluvil o ``návratu do Evropy``, Klaus o ``dohánění Evropy``, což jsou dva velmi různé způsoby chápání skutečnosti, v níž se republika po sametové revoluci ocitla. V tomto Klausově dohánění Západu náleželo ovšem i vytěsňování kulturních elit z jejich tradiční vůdčí a kritické

role ve společnosti. Na jejich místo teď měli v rámci tržního hospodářství s neviditelnou rukou trhu nastoupit ekonomové.

Je otázka, do jaké míry by bylo došlo k míře tohoto kulturního sebeodcizení bez onoho rigidního antikomunismu, který všechno minulé paušálně odmítl. Diferencovanější kritika minulého období by byla umožnila navazování na některé stránky státně socialistického systému, což by se bylo sotva vyhnulo diskusi o významu pražského jara a Václavu Klausovi se jako přesvědčenému neoliberalovi naprosto nehodilo. Bylo by to také ztížilo parcelaci socialistické občiny pro akumulaci kapitálu.

V situaci, kdy rozhodujícím místem ve společnosti se stal trh s absolutní peněžní mírou pro všechno a člověk ekonomickým kapitálem, se kulturní elity ztratily samy sobě, protože neoliberalní společnosti chybí jakýkoliv duchovní rozměr a představa o hodnotě člověka. Ten je pro ni jen konsumentem.

Posledním reprezentantem českých kulturních elit tu viditelně a jako osobnost nakonec zůstal jen Václav Havel do konce svého posledního funkčního období v roce 2003.

Příznačné pro to, co se v naší společnosti po roce 1989 všechno stalo a změnilo je i v roce 2019 uskutečněný obsáhlý pořad českého rozhlasu ``Rozdělení svobodou - Česká společnost po třiceti letech.`` Je v něm položena i otázka, kam se poděly české elity. Jako jejich první skupina jsou pak uváděny politické elity z oblasti vlády a státní zprávy, následují elity soukromého hospodářského sektoru, jinak řečeno podnikatelé, na třetím místě na řadu přicházejí elity majitelů nebo komentátorů sdělovacích prostředků a pak, tak říkajíc na jejich ``ocase`` je uváděna kultura, věda, církve a další. Jestliže tento způsob dělení elit ale vůbec něco ukazuje, pak je to nedostatečná znalost autorů o tom, co se v české historické tradici za elitu považovalo, a stav mysli české společnosti dnes. Pojmem kulturní elita je totiž v české tradici de facto míněno totéž co elita národa, to znamená že jsou ke kulturní elitě počítáni i vědci, filozofové, historici a další významní příslušníci inteligence.

To, k čemu došli autoři ``Rozdělení svobodou`` samozřejmě neznámá, že se v české kultuře dnes nic neděje a kulturní elity přestaly existovat. Co se ale změnilo, je ale jejich postavení ve společnosti, jejich vytlačení ze středu do menšinové pozice, ztráta autority a vlivu. Jsou tady taky jako jakýsi soukromý spolek vedle řady jiných. Hlavní proud české společnosti se odehrává mimo

kulturní elity. Bezvýznamnost inteligence ve společenském žebříčku signalizuje i její podprůměrné platové ohodnocení, její relativní chudoba ve srovnání s tón udávající třídou podnikatelů, kolem níž se společnost hodnotově semkla i když tu v podstatě o žádné hodnoty nejde a osobnost dělá dnes především bohatství ne nějaký morální kodex.

Tato marginalizace kulturních elit a jejich vytěsňování z tradiční hodnotové vůdčí pozice v české společnosti nezačíná ale teprve po listopadu, s nástupem ideologie tržního hospodářství jako základního organizačního principu pro život celé společnosti. Začíná už v údobí normalizace, kdy mocenský aparát reálného socialismu definitivně ztratil důvěru v kulturní elity jako své politické spojence, když mu ve svém celku vypověděly poslušnost podílet se na normalizačním desastru, a ve své většině se uchýlily do vnitřní nebo vnější emigrace. Staly se tak jádrem disentu a tím přes svou bezmocnost konkurencí státní moci. Patří k paradoxní logice polistopadového vývoje, že tuto ``pomstu`` na kulturních elitách jejich zatlačením do bezvýznamnosti dovedla jen pod jinou egidou do konce právě politická pravice v čele s Václavem Klausem, který se původně velice snažil o to být považován za předního českého intelektuála, který, cituji ``napsal tolik esejů jako málokdo jiný v této zemi.``

Samozřejmě, že kulturní elity neměly nikdy skutečnou moc, byly ale přesto mocné, protože vytvářely a garantovaly hodnotový systém společnosti a tím ji podstatně ovlivňovaly. Jejich funkce byla nejen ideo- ale i normotvorná. Ve svých představitelích z různých oborů tvořily kulturní elity jakýsi velký rezervoár vzorů a příkladů chování a jednání hodných následování, kterými v české tradici čistí politici - o éře socialismu ani nemluvě - téměř nikdy nebyli. Právě z těchto kulturních elit se rekrutovaly ty nejvýznamnější osobnosti první etapy moderní české státnosti, jakými byl Masaryk a v jistém smyslu i Beneš.

Tradičně silná pozice kulturních elit v české společnosti souvisí, jak všichni víme, s historickou situací českého národa v období jeho emancipace v devatenáctém století jako národa bez vlastní státnosti v rámci monarchie. Kultura tu byla jedinou možností jak artikulovat svou existenci a vytvářet vědomí sounáležitosti národního společenství Kultura suplovala politiku, stejně jako divadlo nahrazovalo parlament a obojí se přitom stávalo politikem. A tímto parlamentem – a na to bychom neměli zapomenout - se divadlo znovu stalo v listopadu 1989 při vzniku občanských fór.

Důležitou součástí této dominance kultury v národním společenství byl důraz na vzdělání s koncepcí kulturního národa. Není na škodu si právě dnes připomenout, že vzdělání bylo chápáno jako pozvání pro všechny – mimochodem i ženy, - smysluplněji, bohatěji a vědoměji prožít a koncipovat svůj život ne jen víc vydělávat a být úspěšný.

V této souvislosti je ovšem třeba poznamenat, že kultura a umění jako prostor seberealizace národa byla často chápána jako transportér národních zájmů což později vedlo ke konfliktům mezi tradicionalisty a modernisty, kteří chtěli kultuře otevírat širší prostor než jaký byl dán národním zájmem.

Stručně řečeno tuto pozici vůdčí společenské skupiny si kulturní elity v podstatě zachovaly i po obnovení české státnosti v roce 1918. Byl to jistě především Masaryk, který k udržení této kontinuity podstatně přispěl. Ale svou roli tu hrály i polohradní společnosti jako byli například Čapkovi Pátečníci. Součástí kulturních elit byla ovšem i silná avantgardní levicově orientovaná část která svou vizí kultury jako prostředku k osvobození mas ``kdy všichni lidé budou básníky`` do jisté míry předznamenávala poválečný vývoj kultury jako jednoho ze sloupů socialistické společnosti.

Konec první republiky a nacistická okupace vrátily české kultuře její staré postavení záchranné kotvy identity ohroženého národa jak tomu bylo na začátku obrození. Zatímco politici národ zjednodušeně vyjádřeno ``opustili, jak tím, že přijali proti vůli národa mnichovský diktát a pak odešli do emigrace, spisovatelé, básníci a umělci tu zůstali a převzali funkci udržovatelů národní existence. A v extrémních životních podmínkách koncentračních táborů pomáhala kultura uchovávat lidskou důstojnost i samu existenci fyzickou. ``Kde byli Češi, tam byla kultura,`` formulovala svou koncentračnickou zkušenost jedna ravenbrücká vězenkyně.

V politickém systému socialismu bylo sice kultuře a kulturním dějinám vyhrazeno významné místo, bylo ale vymezeno bezvýhradnou službou socialismu podle právě aktuálních představ ideologie. Pro levicové idealisty, kterých po zkušenostech druhé světové války v české společnosti nebylo právě málo, tu emancipace národní byla dovršena emancipací sociální. Ve své konkrétní podobě tu ovšem ideologie okupovala kulturu pro své politické cíle. Nadšenými a horlivými uskutečňovateli této kolonializace kultury ideologií se ve své dogmatické fázi stala nastupující generace inteligence narozených ve dvacátých letech. Spojovala ji generační zkušenost, a to selhání demokracie Mnichovem v roce 1938. Mnichovskou zradou spojenců se jejich probudilá část propadla do hodnotového vakua, z něhož našla východisko v marxismu, a to přes literaturu, ne přes komunistickou stranu. (Svou roli v tom hrála i sociální literatura jako např. Steinbeckovy ``Hrozny hněvu``, poezie daná jmény Wolker, Hora, Nezval a socialistická teorie, která se zachovala v domácích knihovnách.) Naprosto přitom přehlédla odvrácenou stranu této kulturní politiky, která znamenala dlouholeté žalářování, například představitelů tak zvané katolické moderny Bedřich Fučík, Zdeněk Kalista, Růžena Vacková, Jan Zahradníček a další. Na čas byli umlčeni i básníci a spisovatelé, kteří svým formátem přesahovali úzké zadání socialistické literatury Jakub Deml, Vladimír Holan, František Hrubín, dokonce i Jaroslav Seifert, který patřil k předválečné levici.

Z této kolonializace ideologií se kultura začala poměrně brzy postupně vybavovat tak, jak tato generace, která v kultuře měla důležité místo, začala dělat své vlastní zkušenosti s hlubokými rozpory mezi socialistickou teorií a praxí a zrála v reformní komunisty. Rehabilitace abstraktního umění tu byla jedním z prvních signálů procesu emancipace kultury od politické moci, který od konce padesátých let začal nabírat přes parciální zvraty na intenzitě a

rozvinul se k jedné z nejproduktivnějších period české literatury, umění a filmu ve dvacátém století. Kulturní elity tu postupně vrůstaly do role svědomí socialistické společnosti.

Doprovázen byl tento proces intenzivním diskursem o humanizaci marxismu a svou politickou vizi našel v ideji demokratického socialismu, dosud nikdy neuskutečněného. Oč tu šlo, zaznělo i na konferenci o Franzi Kafkovi v roce 1963: ``Vytvořit v socialistickém životě všechny podmínky pro to, po čem touží, co k životu nezbytně potřebuje lidské srdce.`` Byla to samozřejmě situace stálého boje s konzervativními strukturami stranického aparátu, ale to teď není naše téma. Zajímavé je, že jak na to upozornil Ivo Fleischmann, reprezentanti generace reformních komunistů tehdy čtyřicátníci se ocitli v první bilanční fázi svých životů a leccos z dědictví první republiky, proti čemu ve svém mládí bojovali a vzpírali se, jim najednou - a byla to právě atmosféra prvorepublikové demokracie - objevilo jako odkaz, na nějž by socialistická společnost měla navazovat. Jinak řečeno spojit Marxe s Masarykem.

A tato generace reformních komunistů dala příležitost i generaci mé tzv. šestatřicátníků se jmény Havel, Gruša, Hanzlík, Pištora, Kabeš, která formovala i mne. A řekla bych, že členem KSČ z nás nebyl nikdo.

Publikací Kosíkovy Dialektiky konkrétního a legendárním sjezdem Svazu spisovatelů v roce 1967 dosáhl tento už celospolečenský diskurs vedoucí k pražskému jaru svého vrcholu.

Jakkoliv fascinující jako obrovský osvobozující proud bylo pražské jaro pro všechny, kteří je prožili, je třeba na druhé straně kriticky říci, že kulturní elity tu dost přesně neodhadly své možnosti a často si osobovaly kompetence, které už neodpovídaly rozvinutému stavu české státnosti, i když její struktury byly hrubě nedemokratické.

Díky tomuto ``zasahování`` do politiky, struktury stranického aparátu zřejmě poprvé pochopily kulturní elity ne jako spojence, ale jako konkurenty v boji o moc. Ne ovšem výkonnou nebo konkrétní moc politickou, ale o moc jako právo na výklad světa, jinak řečeno boj o právo nastolit paradigma jako základní princip podstaty toho, co se ve společnosti děje, to znamená boj o moc nad lidskými dušemi. A toto právo si mocenské struktury KSČ samozřejmě vzít nechtěly. Bylo to pro ně nové poznání, protože v dosavadní konsensu se s kulturními elitami o tuto výkladovou moc dělily a kultura tuto realitu spoluvytvářela. Není vyloučeno, že toto bylo poznání i pro tehdy ve Tváři publikujícího Václava Klause.

O tentýž boj o právo na výklad světa, tedy nové paradigma, šlo o dvacet let později, v listopadu 1989. Ale ne mezi občanskou opozicí, (rodícím se Občanským fórem) a zdánlivě silným komunistickým režimem, který ustoupil. Skutečný boj listopadu 1989 o výkladové právo, tedy onu moc nad lidskými dušemi se začal odehrávat teprve o fázi později, a to mezi disentem,

kulturními elitami soustředěnými v politické opozici a silami, které se začaly soustřeďovat kolem ekonoma Václava Klause, a vyústily v založení ODS.

(Občansko demokratické strany) Její jádro tvořili a i dnes tvoří – jako novum v historii českých politických elit ekonomové z generace, která po konci pražského jara stála na začátku svých pracovních kariér v situaci, kdy šlo o rozhodnutí mezi odchodem do opozice nebo přizpůsobením se novým poměrům. Pro ekonomy byl tento tlak na přizpůsobení ale podstatně menší než třeba pro absolventy duchovédných oborů a umožňoval jim realizaci v ekonomické sféře bez identifikace s normalizačním režimem. Vedlo to u nich ke zvláštní formě odcizení přenesením vlastního hodnotového těžiště a orientace mimo hluboce frustrovanou českou společnost. Svou novou hodnotovou orientaci našla řada z nich v ekonomickém neoliberalismu, který jim sliboval osvobození trhem, jako organizačním principem všech funkcí společnosti a zbavením všech ideologických zátěží. Přitom jim uniklo, že ona spásná moc neviditelné ruky trhu jako hodnotového měřítko, není ničím jiným než novou ideologií založenou na důsledné ekonomizaci života se všemi fatálními následky pro soudržnost lidských komunit, jak už léta můžeme sledovat.

I kultura tu neměla mít jinou funkci a význam, než ty které si v rámci trhu sama obhájí. Klaus ji několika šikovnými manévry stigmatizoval a demontoval usazením do levého rohu politického spektra a difamováním úvah o její společenské funkci jako o komunismem nakaženém volání po státem reglementované kultuře. K oslabení tradiční pozice kultury přispělo ale i několik nedorozumění uvnitř kulturní obce samotné.

Výsostné postavení svobody jako hlavního cíle politiky a práva vedlo k tomu,

že svobodná kultura tu byla – po čtyřicetileté zkušenosti se zapřažením do služby státu – zjednodušeně pochopena jako, kultura osvobozená od jakékoliv společenské funkce, protože ta by mohla být na újmu jejímu nezávislému svobodnému rozvoji. Došlo tu tak k zásadní záměně mezi službou kultury politice a službou polis, obci. Protože političnost umění není vztahováním se k politice, ale už od dob antického dramatu vymezováním a reflektováním stavu obce, a to právě nezaměnitelnými estetickými prostředky. Ve vztahu mezi etikou a estetikou, v proměně funkce estetické v etickou, a jen skrze ni, ve vztahu mezi zvláštním a obecným se může realizovat společenská funkce umění, tedy jen nepřímou přes estetickou funkci. Kde toto vztahování se ke světu chybí stává se čistě subjektivní záležitostí tvůrce. Jenže jaké vztahování se ke světu, jestliže ke svobodě chybí rovnost a bratrství?

Situace kultury a kulturních elit je ještě stále neutěšená a podle mého soudu tu ještě stále je přerušovaná kontinuita k její historii, tradici a místu ve společnosti a jejího významu pro ni.

V jaké společnosti tu ale vlastně žijeme? Co se tu děje s člověkem, který se stal ekonomickým kapitálem? Jakým právem se rozhodující mocí nad našimi životy stal finanční kapitál? Myslím, že to, co dnes musíme hledat a nalézt právě

jako lidé kultury, je oáza utopie, v níž by bylo možné nalézt podněty pro změnu paradigmatu, která je nutná pro humanizaci světa v němž žijeme. Protože co je víc než hvězdné nebe nad námi a mravní zákon v nás?